

УДК 343.14

С.О. Ковальчук,
доктор юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

РЕЧОВІ ДОКАЗИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю поняття та видів речових доказів за законодавством Київської Русі. Характеризується зміст термінів, використовуваних у його джерелах для позначення речових доказів. Виокремлюються види речових доказів, що відповідають їх сучасній класифікації за зв'язком з подією кримінального правопорушення — сліди злочину та об'єкти злочинного посягання.

Ключові слова: речові докази, сліди злочину, об'єкти злочинного посягання, Київська Русь.

Постановка проблеми. Необхідність визначення поняття речових доказів зумовлює доцільність звернення до історичного екскурсу, який дозволить простежити процес еволюції їх поняття у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві і доктрині кримінального процесу. Ретроспективний аналіз розвитку законодавчого врегулювання та теоретико-правових досліджень проблематики речових доказів є надзвичайно важливим як для формулювання методологічних основ дослідження й обґрунтування основних складових елементів вчення про речові докази у теорії кримінального процесу, так і для формулювання пропозицій щодо внесення змін і доповнень до чинного кримінального процесуального законодавства.

Як відзначає М.Х. Хаджаров, розуміння об'єкта наукового дослідження як результату еволюції, в якому відбуваються безперервні кількісні

та якісні зміни протягом історичного часу та їх незворотність, стає найважливішою вимогою раціонального мислення у природничих науках (за винятком механіки і фізики) [1]. Повною мірою наведене твердження стосується дослідження речових доказів у кримінальному процесі, положення про які, більшою або меншою мірою їх регламентації, містилися у законодавчих актах усіх історичних періодів розвитку вітчизняного кримінального процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню історичних аспектів становлення та розвитку вітчизняного кримінального процесуального законодавства присвячена істотна увага науковців. До вказаної проблематики у різний час зверталися О.В. Бобровський, Л.М. Лобойко, Я.М. Падох, Ю.В. Старосольський, Б.Р. Стецюк, Ю.О. Татаров, С.В. Юшков та інші вітчизняні і зарубіжні науковці. Водночас, комплексні дослід-

ження еволюції теорії кримінального процесуального доказування та розроблених у її межах вчень практично відсутні. Зокрема, до розкриття історичних аспектів вчення про речові докази звертаються у контексті спеціальних досліджень окремі вчені (Д.В. Ванявін, М.М. Видря, Г.Б. Карнович, І.О. Крицька, Д.А. Лопаткін, О.Ю. Хахуцяк), які, водночас, у частині характеристики їх поняття і видів на початковому етапі розвитку вітчизняного кримінального процесуального законодавства обмежуються наведенням чинних на той час норм, що містили вказівку на вказане джерело доказів, та не піддають їх науковому аналізу або висловлюють неоднозначні позиції щодо їх змісту.

Формулювання мети статті. Метою цієї статті є розкриття поняття та видів речових доказів за законодавством Київської Русі.

Виклад основного матеріалу. Вперше в історії вітчизняного кримінального процесу норми доказового права були закріплені у ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року, відповідно до якої «а о главах, иже ся ключить проказа, урядим [ся] сице:

да елико яве будеть показании явленными, да имеют верное о тацех явлении, а ему же начнуть не яти веры, да кленеться часть та, иже ищетъ не ятью веры; да егда кленеться по вере своей, будеть казнь, якоже явится согрешенье» [2, с. 7]. Тобто обвинувачення, що містилося в явлених показаннях, визнавалося доказаним, а у разі виникнення сумнівів щодо будь-якого з них вимагалася присяга сторони, яка піддала його сумніву.

Використання у вказаній нормі терміну «явлені показання» стало предметом наукової дискусії, яка розпочалася у першій половині XIX століття і триває до сьогодні. Перші дослідники історії давньоруського права неодноразово зверталися до визначення поняття «явлені показання», по-різному підходячи до розкриття його змісту. Так, І.Ф.Г. Еверс вважав, що під поняттям «явлені показання» розумілося «все те, що вказує на якусь подію, виявляє її, відповідно всі зовнішні ознаки, рани, плями, сліди володіння чужою річчю, очевидні свідки тощо» [3, с. 151-152]. С.В. Пахман вказував, що під терміном «явлені показання» розумілися «показання або улики¹,

¹ У сучасній українській мові та вітчизняній теорії кримінального процесуального доказування термін «улики» не застосовується, у зв'язку з чим для їх позначення доцільно використовувати термін «докази». Водночас, вказаний термін широко використовувався у доктрині кримінального процесу протягом XIX – початку XX століття. Одним із перших до визначення поняття «улики» звернувся О.С. Жиряев, який, протиставляючи їх прямим доказам [24, с. 12], визначає улику як всяку обставину, яка, за своїм передбачуваним зв'язком з одним із трьох основних предметів кримінального дослідження (до їх числа вчений відносить подію злочину, його вчинення саме підсудним та інкримінованість вчиненого у вину особі, яка його вчинила), містить у собі непряму вказівку на дійсність або їх властивості [24, с. 34]. У цілому запропонована О.С. Жиряєвим концепція щодо розмежування доказів та улук ґрунтувалася на діючих на той час у Російській імперії законах, які були систематизовані у Книзі другій Зводу законів кримінальних «Законов про судочинство у справах про злочини і проступки» 1857 року. Зокрема, у ст. 197 вказаного Закону тогочасний законодавець визначив вичерпний перелік доказів [25, с. 38], у ст. 341 вказав, що улики як ознаки вчинення злочину самі по собі не становлять досконалого доказу, а у ст. 343 окреслив вичерпний перелік обставин, які належать до числа улук, та виокремив в якості їх самостійних видів, зокрема, затримання обвинуваченого з поличним та виявлення в обвинуваченого будь-яких інструментів, які необхідні для вчинення злочину, та якщо при тому ці інструменти для нього є не досить звичайними, як, наприклад, інструменти для підробки монет, кредитних білетів або печатних паспортів [25, с. 61-62]. Розуміння тогочасним законодавцем і вченими улук як непрямих доказів вимагає наведення дослівного перекладу назви наведеної праці та використовуваного терміну.

супроводжувані якимись зовнішніми ознаками» і наводить їх аналогічний перелік, за винятком показань свідків [4, с. 37]. В.І. Сергеевич відзначав, що термін «явлені показання» використовувався для позначення матеріальних слідів події та показань сторонніх осіб [5, с. 662]. Аналізуючи положення Договору Русі з Візантією 911 року, І.Д. Беляєв вважав, що «у суді основним доказом і підставою обвинувачення вважалося поличне» [6, с. 65].

Сучасні вчені відходять від тлумачення терміну «явлені показання» та наводять авторський переклад застосованого у ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року терміну «показання» або формулюють авторські підходи до визначеної нею системи доказів. Зокрема, здійснюючи переклад вказаної норми, О.О. Зімін і М.В. Федоров термін «показання» трактують як «речові докази» і розглядають його як синонім терміну «знамення», використаному у Руській правді [7, с. 16]. Характеризуючи ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року, І.О. Крицька вказує, що мова у ній йде лише про показання [8, с. 153], Г.Б. Карнович — про показання та присягу [9, с. 59], Д.В. Ванявін — про показання, присягу та речові докази [10, с. 287-288].

Аналізуючи наведені підходи, потрібно відзначити, що ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року чітко визначала два види доказів: явлені показання та присягу. Використання закріплених вказаною статтею загальних засад доказування у разі вчинення злочинних діянь, визначених ст.ст. 4–7 Договору Русі з Візантією 911 року (вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень, крадіжок, погроз), свідчить про необґрунтованість обмеження терміну «явлені показання» одним видом доказів — показаннями або речовими доказами. Залежно від виду злочин-

ного діяння, обставини, які підлягали доказуванню, могли бути встановлені за допомогою не лише показань, але й окремих видів матеріальних об'єктів, які відповідають сучасному розумінню речових доказів: слідів злочину, знарядь вчинення злочину (зокрема, вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень), об'єктів злочинних діянь (зокрема, викраденого майна). Викладене дозволяє стверджувати, що під поняттям «явлені показання» у ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року розумілися будь-які прямі докази, які можуть бути подані особою, у тому числі й речові докази.

Д.В. Ванявін до числа найбільш ранніх пам'яток давньоруського права, які містять згадку про речові докази, відносить не лише Договір Русі з Візантією 911 року, але й Договір Русі з Візантією 944 року [10, с. 287]. Хоча норми Договору Русі з Візантією 944 року передбачали окремі види злочинів (вбивство, крадіжку, розбій) і покарання за них, проте ані узагальнюючих норм доказового права, ані поняття «явлені показання» він не містив [11, с. 30-35]. Водночас, на практиці, поряд з іншими видами доказів, продовжували використовуватися речові докази: сліди злочину, знаряддя його вчинення та об'єкти злочинних діянь. Як вказує І.Д. Беляєв, «за договорами Олега та Ігоря у суді як докази вимагалися поличне і рота» [6, с. 211].

Беззаперчна згадка про сліди злочину міститься у нормах Короткої редакції Руської правди, відповідно до якої «или будеть кровав или синь надъражен, то не искати ему видока человеку тому; аще не будеть на иемі знамения никотораго же, то ли приидеть видок» (ст. 2) [12, с. 77] та «аще же приидеть кровав мужь любо синь, то не искати ему послуха» (ст. 30)

[12, с. 79]. Тобто за наявності видимих слідів побоїв, позначених у ст. 2 Короткої редакції Руської правди терміном «знамення», присутність свідків у суді не вимагалася, у протилежному випадку їх присутність визнавалася обов'язковою.

Схожі за змістом положення закріплювалися у ст. 29 Просторової редакції Руської правди [13, с. 110-111] і ст. 2 Скороченої редакції Руської правди [14, с. 197]. Як відзначає О.Ю. Татаров, знайдені сліди злочину «личкувалися», тобто приєднувалися до справи у якості речових доказів [15, с. 15]. Водночас, їх приєднання як такого не відбувалося — вони подавалися суду на підтвердження обвинувачення.

Аналіз норм Просторової редакції Руської правди до числа речових доказів, поряд зі слідами злочину, дозволяє віднести поличне, позначене у ст. 22 терміном «лице» [13, с. 110]. За змістом норм Просторової редакції Руської правди терміном «лице» позначалися викрадені речі, які були виявлені у певної особи або в її житлі, у тому числі й внаслідок визначеної ст. 77 процедури «гоніння сліду» [13, с. 116]. Остання являла собою процесуальну дію, спрямовану на розшук доказів і встановлення злочинця за залишеними ним слідами [16, с. 311], зокрема з урахуванням показань очевидців і свідків [7, с. 172-173]. У подальшому, як відзначають вчені, зміст поняття «лице» розширюється: ним визнається труп, виявлений у підозрюваного у вбивстві [5, с. 597; 17, с. 521], і сам слід, який залишається злочинцем або річчю [18, с. 640].

Узагальнюючи наведені види речових доказів, для їх позначення дослідники історії давньоруського права у ХІХ столітті використовували терміни «зовнішні ознаки» [5, с. 597] та

«очевидні зовнішні ознаки або явні сліди порушення прав» [19, с. 37], а сучасні дослідники оперують терміном «речові докази» [20, с. 22; 21, с. 15; 22, с. 12; 23, с. 45]. На підставі аналізу норм Руської правди вчені практично однозначно визначають їх коло: знаки побиття (синці та кроваві плями на тілі, знаки поштовхів, вирваний жмут бороди, вибитий зуб), рани, виявлені у певної особи крадені речі, труп вбитого [4, с. 37; 5, с. 597; 21, с. 15; 22, с. 12; 23, с. 45]. При цьому окремі дослідники здійснюють класифікацію передбачених Просторовою редакцією Руської правди речових доказів як різних зовнішніх слідів, що свідчать про подію, яка відбулася, на три види: 1) знамення — синці, садна, рани, які кровоточать, тощо у справах про особисті образи; 2) лице — знайдені у житлі викрадені речі у справах про крадіжки і наявність у ньому трупа у справах про вбивства; 3) результати зводин [20, с. 22].

Досліджуючи значення слідів злочину за Руською правдою, С.В. Пахман відзначає, що «наявність знаків або слідів, за якими порушення права отримувало очевидність, і сама справа, що підлягала судовому розгляду, ставала цілком зрозумілою, — робило подання інших доказів зайвим» [4, с. 123]. Водночас, в окремих випадках такі речові докази не були беззаперечними і використовувалися разом із показаннями свідків (ст. 2 Короткої редакції Руської правди, ст.ст. 29, 66 і 67 Просторової редакції Руської правди, ст.ст. 2 і 19 Скороченої редакції Руської правди). Водночас, як вказує О.О. Зімін, «свідоцькі показання не замінюють подання речових доказів, а лише доповнюють їх» [7, с. 169].

Окрема увага у Просторовій редакції Руської правди присвячена по-

верненню лица потерпілому. Зокрема, за ст.ст. 34–37 Просторої редакції Руської правди передбачався порядок повернення потерпілому виявленого лица та відшкодування вартості викрадених разом із ним речей [13, с. 111-112].

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що перші історичні згадки про речові докази містяться у законодавстві Київської Русі, аналіз якого дозволяє виокремити два їх види, що відповідають сучасній класифікації речових доказів за зв'язком з подією кримінального правопорушення: 1) сліди злочину; 2) об'єкти злочинного посягання. Оскільки джерелом законодавства Київської Русі виступали звичаєве право та сформована на його основі судова практика, норми процесуального законодавства носили казуальний характер та обмежували сліди злочину слідами заподіяних тілесних ушкоджень, а об'єкти злочинного посягання — викраденими речами, узагальнений перелік видів яких позначався терміном «лице». Наведені види речових доказів формувалися у зако-

нодавстві Київської Русі поступово: за ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року та ст.ст. 2 і 30 Короткої редакції Руської правди знайшли закріплення сліди злочину, а за ст. 22 Просторої редакції Руської правди — лице. Поряд із цим, не виключалася можливість використання у доказуванні й знарядь вчинення злочину, зокрема виявлених на місці вчинення злочину предметів, якими було заподіяно вбивство, тілесні ушкодження тощо. Аналіз норм законодавства Київської Русі дозволяє стверджувати про нормативне закріплення способів отримання речових доказів: 1) щодо слідів злочину — огляд (ст. 3 Договору Русі з Візантією 911 року, ст.ст. 2 і 30 Короткої редакції, ст. 29 Просторої редакції і ст. 2 Скороченої редакції Руської правди); 2) щодо лица — виявлення у певної особи або в її житлі, у тому числі й внаслідок гоніння сліду. Окрім видів речових доказів і способів їх отримання, законодавство Київської Русі визначало підстави і порядок повернення лица потерпілому (ст.ст. 34–37 Просторої редакції Руської правди).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хаджаров М.Х. Эволюция науки и развитие научного мышления. *Credo: Теоретический философский журнал*. 2000. № 1. С. 64-79. URL: <http://credonew.ru/content/view/190/52/>.
2. Договор Руси с Византией 911 года. В кн.: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1952. С. 6-10.
3. Эверсъ И.Ф.Г. Древнѣйшее русское право въ историческомъ его раскрытіи. Пер. съ нем. И. Платоновъ. Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Штаба Отдѣльнаго Корпуса Внутренней Стражи, 1835. 422 с.
4. Пахманъ С. О судебныхъ доказательствахъ по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, въ историческомъ ихъ развитіи: Разсужденіе. Москва: Въ Университетской типографіи, 1851. 212 с.
5. Сергѣевичъ В. Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права. Четвертое изданіе, дополненное и исправленное. Санкт-Петербургъ: Типографія М.М. Сталевица, 1910. 667 с.
6. Бѣляевъ И.Д. Лекціи по исторіи русскаго законодательства. Москва: Типо-Литографія С.А. Петровскаго и Н.П. Панина, 1879. 728 с.

7. Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1952. 287 с.
8. Крицька О.І. Становлення інституту речових доказів на українських землях: основні етапи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія «Право». Вип. 33. Том 2. С. 153-157.
9. Карнович Г.Б. Возникновение и развитие института вещественных доказательств в дореволюционной России. *Советская криминалистика на службе следствия*. Сборник статей. Вып. 6. М., 1955. С. 57-103.
10. Ванявин Д.В. История развития института вещественных доказательств в уголовном процессе России. *Актуальные проблемы российского права*. 2009. № 2. С. 287-293.
11. Договор Руси с Византией 944 года. В кн.: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1952. С. 30-35.
12. Русская Правда краткой редакции (по Академическому списку). В кн.: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1952. С. 77-80.
13. Русская Правда пространной редакции (по Троицкому I списку). В кн.: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1952. С. 108-120.
14. Русская Правда сокращенной редакции (по Толстовскому IV списку). В кн.: Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / Сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. М.: Госюриздат, 1952. С. 197-201.
15. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія. Донець: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. 640 с.
16. Стецюк Б.Р. Досудова стадія юридичного процесу в Давньоруській державі. *Публічне право*. 2012. № 4. С. 308-313.
17. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Т. 1. М.: Госюриздат, 1949. 543 с.
18. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Киевъ: Лито-типографія Товарищества «И.Н. Кушнеревъ и Ко», 1907. 694 с.
19. Пахманъ С. О судебныхъ доказательствахъ по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, въ историческомъ ихъ развитіи: Разсужденіе. Москва: Въ Университетской типографіи, 1851. 212 с.
20. Бобровский О.В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2007. 27 с.
21. Зеленьак А.С. Використання речових доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ужгород, 2014. 238 с.
22. Падох Я. Давнє українське судове право (конспект викладів). Мюнхен-Париж: Накладом Референтури студій і культурно-суспільних справ Центрального союзу українського студентства, 1949. 49 с.
23. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1990. 128 с.
24. Жиряевъ А. Теорія уликъ: Сочиненіе, написанное для получения степени доктора юридическихъ наукъ. Дерптъ: Въ Типографіи Г. Лаакманна, 1855. 214 с.
25. Сводъ законовъ уголовныхъ. Книга вторая: Законы о судопроизводствѣ по дѣламъ о преступленіяхъ и проступкахъ. В кн.: Сводъ Законовъ Россійской имперіи. Томъ пятнадцатый: Законы уголовные. Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1857. 236 с.

Ковальчук С.

Вещественные доказательства по законодательству Киевской Руси.

Аннотация. Статья посвящена раскрытию понятия и видов вещественных доказательств по законодательству Киевской Руси. Характеризуется содержание терминов, используемых в его источниках для обозначения вещественных доказательств. Выделяются виды вещественных доказательств, соответствующие их современной классификации за связью с событием уголовного правонарушения – следы преступления и объекты преступного посягательства.

Ключевые слова: вещественные доказательства, следы преступления, объекты преступного посягательства, Киевская Русь.

S. Kovalchuk

The material evidences according to the legislation of Kievan Rus.

Summary. The article is devoted to the disclosure of the concept and types of material evidences according to the legislation of Kievan Rus. The content of the terms used in its sources to indicate of the material evidences is characterized. The types of the material evidences, which correspond its modern classification depending to connection with the event of a criminal offense – the traces of a criminal offense and objects of criminal assault.

Keywords: material evidences, traces of a criminal offense, objects of criminal assault, Kievan Rus.

